

die Hendrix ook lang na de ondergang van de Sovjetunie nog voor de stichter van de Sovjetstaat koestert. Nu was Lenin geen lieverdje, maar in een biografie moet toch een afstandelijker beeld van deze tegenstander van het kapitalisme (en dus van Deterdings oliemaatschappij) worden geschetst.

De apologetische toon van Hendrix neemt nog toe als hij Deterdings contacten met de nazi's schetst. Hendrix voert Deterding op als een Europeaan avant la lettre. Hij schonk grote sommen geld aan graaf R.N. van Coudenhove-Kalergi, die een vredelievende Pan-Europese beweging leidde. Dat moge zo zijn, het neemt niet weg dat hij op minstens even goede voet stond met enkele nazi's – met name met 'tweede man' Hermann Göring. Hij schonk de nazi's miljoenen. Dat lees je niet bij Hendrix maar bij Wim Wennekes in diens standaardwerk *De aartsvaders*. Wennekes geeft een overtuigende analyse van Deterdings 'deutschfreundlichkeit': Deterding zag de nazi's als bolwerk tegen het communisme. Bij Hendrix niets van dit alles. Hij signaleert wel dat Deterding moeite doet Engeland en nazi-Duitsland tijdens de vele crises van de jaren dertig te verzoenen, maar voert daarvoor vooral Deterdings Europese idealen op. Dat de anticommunist Deterding belang had bij een gezamenlijk optrekken van Engeland en nazi-Duitsland komt niet uit zijn pen.

Hendrix presteert het zelfs te beweren (297) dat Deterding teleurgesteld was dat de Britse premier Neville Chamberlain bij de Conferentie van München, toen Hitler aasde op Tsjechoslowakije, door de knieën ging. Had hij volgehouden, dan zou Hitler vermoedelijk zijn afgezet en Göring aan de macht gebracht – iets dat Deterding graag zag, althans volgens Hendrix. Maar hij levert voor die bewering geen bewijs. Dat Deterding, die op 4 februari 1939 overleed, door de nazi's de laatste eer werd bewezen, bagatelliseert Hendrix. Het

erbetoon zou tegen de zin van de familie zijn gebeurd. Dat de nazi's Deterding niet voor niets erden, komt bij Hendrix niet op. Hij heeft dan ook geen biografie maar een hagiografie van Deterding geschreven.

Wim Berkelaar
IISG, Amsterdam

Philip T. Hoffman, *Growth in a Traditional Society. The French Countryside 1450-1815* (Princeton: Princeton University Press, 1996) xii + 361 p. ISBN 0 691 02983 0

Dit boek van Philip Hoffman kan in zekere zin gelezen worden als een kruistocht tegen het idee dat kleine boeren, soms ook wel eens *peasants* genoemd, niet in staat zijn de landbouwproductiviteit te verhogen. In het inleidende hoofdstuk bespreekt hij uitvoerig deze notie, die sterk aanwezig is in de Franse historiografie en waaraan gewoonlijk de relatieve stagnatie van de Franse economie in de vroeg-moderne periode wordt opgehangen. Hoe belangrijk was de schaal van het landbouwbedrijf voor productiviteitsgroei? Hoe belangrijk waren *enclosures* die leidden tot consolidatie en schaalvergroting? Welk belang hechtten *peasants* aan gemene weiden? Bestonden er in de dorpsgemeenschap weerstanden tegen de markteconomie en tegen vergroting van de productie voor deze markt?

De kern van het betoog om de *peasants* vrij te pleiten, wordt gevormd door een databestand aan pachtcontracten op grond waarvan Hoffman de ontwikkeling van de pachtprijs in enkele delen van Frankrijk over een langere periode kan volgen. Vooral de pachtreeks die betrekking heeft op de *Bassin de Paris*, die loopt van de late Middeleeuwen tot aan het eind van de achttiende eeuw, wordt in de studie op tal van wijzen grondig bestudeerd en geanaly-

seerd. De belangrijkste methodologische innovatie die hij daarop toepast is dat hij via een aantal kunstgrepen de ontwikkeling van de *total factor productivity* in de landbouw op basis van deze reeks kan schatten. Door schattingen te maken van het aandeel van de verschillende productiefactoren in de toegevoegde waarde en van de samenstelling van het eindproduct, en op grond van aanvullende informatie omtrent de ontwikkeling van landbouwprijzen, belastingen en lonen, kan Hoffman grosso modo nagaan hoe sterk de productiviteit in de verschillende perioden toegenomen is. Deze toename wordt vervolgens nauwkeurig geanalyseerd (waarbij hij ook gebruik maakt van methoden ontwikkeld door Bob Allan in zijn *Enclosure and the Yeoman* uit 1992): hoe sterk was bijvoorbeeld de relatie met de toename van de afzetmarkt, de groei van de stad Parijs? Welke bijdrage leverde schaalvergroting aan de groei van de productiviteit? Deze en andere vragen kunnen op grond van het databestand uitvoerig geanalyseerd worden. Bovendien laat Hoffman niet na om keer op keer zijn pijlen op de vertegenwoordigers van het traditionele beeld van het stagnerende Franse platteland te richten.

Misschien zijn de meer kwalitatieve hoofdstukken die voorafgaan aan en volgen op deze kwantitatieve analyse wel de beste delen van het boek. Ik was vooral gecharmeerd van zijn gedegen analyse van de evolutie van kapitaalmarkten op het platteland, waarbij uitvoerig wordt ingegaan op de rol van reputatie als basis voor de onderlinge kredietverlening. Het is zonder twijfel het beste wat over het onderwerp van de premoderne kapitaalmarkt op het platteland op dit moment beschikbaar is. De analyse van de oorzaken van productiviteitsgroei is over het algemeen overtuigend, en sluit ook goed aan bij de nieuwe orthodoxie die op dit punt ontstaan is (onder andere bijdragen van George Grantham en de al genoemde

Bob Allan en in Nederland natuurlijk Jan Bieleman). Schaal speelde slechts een geringe rol; de groei van afzetmarkten en van transportmogelijkheden bevorderde de toename van de landbouwproductiviteit. Daarbij moet wel worden aangetekend (op zijn beste momenten doet Hoffman dat ook) dat hij zich sterk baseert op een nogal uitzonderlijk gebied, waarvan al veel langer bekend was dat de groei van de landbouwproductiviteit er nogal fors was geweest. Het materiaal dat hij heeft verzameld over de ontwikkeling van pachtprizen in de rest van Frankrijk laat veel minder optimisme toe, omdat daar de belangrijkste stimuli voor verandering veel zwakker waren dan in de buurt van Parijs. Als Hoffman dan ook schattingen gaat maken over de ontwikkeling van de totale landbouwproductie in Frankrijk, komt hij tot de conclusie dat deze ongeveer even snel is toegenomen als de totale bevolking. Ironisch genoeg ziet hij daarin een bevestiging van de betrouwbaarheid van zijn methode, omdat ook de 'traditionele' historici waar hij zich in het eerste hoofdstuk tegen heeft afgezet (bijvoorbeeld E. Leroy Ladurie) al tot een dergelijke conclusie waren gekomen. Op de keeper beschouwd kan Hoffman dus niet aantonen dat de groei van de landbouwproductie veel sneller is geweest dan de traditionele pessimisten hadden aangetoond of aangenomen. Hij geeft vooral een veel genuanceerder, zo men wil ander beeld van de achtergronden van de relatief bescheiden groei van de landbouwproductiviteit in deze *traditional society*.

Jan Luiten van Zanden
Universiteit Utrecht

J. Kymmell, *Geschiedenis van de algemene banken in Nederland 1860-1914 deel II* (Amsterdam: NIBE 1996) Bankhistorische Reeks 18 523 p. ISBN 90 5516 078 4